УДК 37.015.31:17.022.1]:373.3.091.2
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.70-2.17>

М. В. Кудла

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

РОЗВИВАЛЬНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ УСПІШНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті порушується проблема розвивального освітнього середовища початкової школи. Метою статті є аналіз розвивального освітнього середовища в початковій школі як фактору становлення успішної особистості. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури уточнено суть ключових дефініцій дослідження, виокремлено складники сучасного розвивального освітнього середовища початкової школи (інформаційний, психологічний, предметно-просторовий і культурно-освітній) та акцентовано увагу на позитивних і негативних факторах створення безпечного освітнього середовища початкової школи.

У статті схарактеризовано особливості освітнього середовища розвитку (гнучкість, наступність, інтеграція, відкритість), підкреслено компоненти сучасного розвивального освітнього середовища початкової школи (інформаційне, психологічне, предметно-просторове й культурно-освітнє) й приділено увагу позитивним (довіра, доброта, схвалення, толерантність) і негативним (агресивність, конфлікт, ворожість тощо) факторам у створенні безпечного середовища початкової школи.

Провідна роль у створенні розвивального освітнього середовища належить вчителю; від його готовності до такої діяльності залежить ефективність освітнього середовища як чинника розвитку особистості учня.

Узагальнення різних підходів до визначення поняття «освітнє середовище» приводить до висновку, що розвивальне освітнє середовище початкової школи – це сукупність духовних і матеріальних умов функціонування навчального закладу, що забезпечує саморозвиток вільної та активної особистості, реалізацію творчого дитячого потенціалу.

Встановлено, що освітнє середовище розвитку разом зі зміною соціального середовища динамічно трансформується, тому вчителі мають змогу адекватно змінити його на нові вимоги лише за умови власного професійного зростання.

Адаптація та соціалізація в розвивальному освітньому середовищі початкової школи розглядаються не лише в контексті входження індивіда до певних умов життя, розпорядку дня учнів і вчителів, а й в контексті змісту навчальної діяльності, стилю викладання, форм і методів навчання, освіти, характеру педагогічного спілкування тощо.

Ключові слова: освітній простір, освітній простір у школі, початкова школа, освітнє середовище, розвивальне освітнє середовище початкової школи, компоненти сучасного розвивального освітнього середовища початкової школи.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування вітчизняної системи освіти досить гостро стоїть питання розвитку особистості школяра в середовищі закладу освіти, підготовки його до самостійного навчання та самовдосконалення, індивідуалізації та диференціації педагогічного процесу, підвищення його ефективності шляхом упровадження освітніх інновацій. У навчанні й вихованні недостатнім є творчий розвиток і саморозвиток учнів, що слугує запорукою динамічного поступу суспільства. Тому основним напрямом реформування сучасної початкової школи є перехід до розвивального навчання молодших школярів, упровадження в практику різних технологій розвивального навчання та організації розвивального освітнього середовища.

Потенційність середовища в інтелектуальному й емоційному розвитку учня залежить не лише від можливостей для досягнення цілей навчання та вихо-

вання, адже не всі учні спроможні певною мірою використати ті чи інші умови для розвитку особистісних цінностей, мотивів діяльності, якостей тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У перші десятиліття ХХІ століття особливо активізувалися науково-педагогічні дослідження щодо означеної проблеми. Особливу увагу питанню розвивального навчання приділено в наукових працях вітчизняних дослідників, таких, як О. Комар, Г. Костюк, Н. Менчинська й інші. Актуальність проблеми розвивального освітнього середовища закладу загальної середньої освіти порушена в наукових дослідженнях таких вчених, як Н. Гонтаровська, Т. Ісаєва, О. Кіліченко, Т. Молнар, О. Федій, О. Ярошинська й інші.

Мета статті. Головною метою роботи є аналіз розвивального освітнього середовища в початковій школі як фактору становлення успішної особистості

Виклад основного матеріалу. Потреба в самореалізації є однією з необхідних потреб особистості, що є внутрішнім стимулом людської діяльності, а створення освітнього середовища сприяє самореалізації учня початкової школи.

Поняття «освітнє середовище» співзвучне з поняттям «освітній простір». Однак, незважаючи на схожість, ці поняття, на наше переконання, не тотожні.

Так, І. Шендрік розглядає освітній простір як утворення, яке виникає в результаті взаємодії учня та педагога, й визначає оптимальним шляхом його формування проектування їхньої спільної діяльності. Розуміння учня як «відкритої системи, яка знаходиться у постійній взаємодії з навколишнім світом» і є суб'єктом власного розвитку, здатним до «вільного вибору на основі співвіднесення суб'єктом себе, своїх особливостей та оточення» [7, с. 106]. Освітнім простором є комплекс умов, чинників, тим або іншим чином пов'язаних і таких, що роблять вплив на освіту людини й можуть існувати як певна абстрактна система, незалежно від того, хто навчається.

А. Цимбалару переконує в тому, що «освітній простір у школі» – складне утворення, що komponується з освітнього простору кожного учня, кожного вчителя, кожного з батьків тощо [6]; події, в яких здійснюються різні види діяльності кожного учасника освітнього процесу з освоєння шкільного середовища, необхідні для задоволення їхніх освітніх потреб, де освоєння – це проєкція особистості на територію (шкільне середовище), індивідуальний «відбиток» на об'єктах взаємодії. Найзагальніше уявлення про простір пов'язане з порядком розташування (взаємним розташуванням) одночасно паралельних об'єктів. Кажучи про освітній простір, ми маємо на увазі комплекс певним чином пов'язаних умов, які можуть робити вплив на освіту людини. Водночас саме поняття «освітній простір» не має на увазі включеність того, хто навчається.

Поняття «освітнє середовище» разом із тим також відбиває взаємозв'язок умов, що забезпечують формування людини. У цьому випадку передбачається присутність того, хто навчається в освітньому середовищі, взаємовплив, взаємодія оточення із суб'єктом (у нашому випадку – з тим, хто навчається). Коли ж йдеться про освітнє середовище, то мається на увазі вплив умов освіти на того, хто навчається, так само, як і вплив того, хто навчається, на умови, в яких здійснюється освітній процес. Цей зворотний вплив за сутністю задає спрямованість певному типу освітнього середовища через включення значущих для людини знань і використання комфортних технологій навчання, що приймаються слухачами [7].

Також під «освітнім середовищем» розуміють й «частину соціокультурного простору, зону вза-

ємодії освітніх систем, їх елементів, освітнього матеріалу й суб'єктів освітніх процесів» [4]. Своєю чергою освітні системи – це соціальні інститути, чия мета – освіта людини.

Традиційно поняття «освітнє середовище» розглядається як з позиції суб'єкта через систему впливів та умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному й просторово-предметному оточенні, так і з позиції об'єкта, що відбиває сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти.

Об'єднуючи суб'єктивний та об'єктивний погляди на «освітнє середовище», можна стверджувати, що освітнє середовище – це сукупність природних, фізичних і соціальних об'єктів і суб'єктів, які впливають на формування учня, на його творчий, професійний та особистісний розвиток, сприяють встановленню міжсуб'єктних взаємодій та особистісно орієнтованих педагогічних комунікацій в освітньому процесі, забезпечують умови комфортної життєдіяльності учнів у закладі освіти й поза його межами.

Виходячи із цього, ми переконані, що освітнє середовище – це сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти; водночас це й система впливів та умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному й просторово-предметному освітньому просторі.

За такої умови питання формування освітнього середовища школи неможливе без розвитку особистості учня, його нахилів і здібностей, в основі яких лежить розвивальне освітнє середовище. Це відносно нове поняття, зміст якого не вважається однозначним визначенням і сталим, але більшість фахівців використовують поняття розвивального освітнього середовища для цілісного опису специфічних особливостей конкретного закладу освіти.

У педагогіці під терміном «розвивальне освітнє середовище початкової школи» розуміють комплекс матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних, психолого-педагогічних умов, що забезпечують організацію життя та навчання учнів початкової школи, їхній розвиток [4, с. 4–9].

З погляду психологів (Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова) розвивальне освітнє середовище – це належним чином упорядкований освітній простір, в якому здійснюють розвивальне навчання, що є його основою. Основою розвивального освітнього середовища початкової школи є розвивальне навчання. Нині використання категорії «розвивальне навчання» різноманітне, зокрема:

– розвивальне навчання – це управління вчителем психічним розвитком учня;

– розвивальне навчання – це навчання, яке йде попереду розвитку (Л. Виготський);

– розвивальне навчання – напрям у теорії та практиці освіти, який орієнтує на розвиток фізичних, пізнавальних і моральних здібностей учнів шляхом використання їхніх потенційних можливостей;

– розвивальне навчання – це цілеспрямований організований, планомірно й систематично здійснюваний процес удосконалення властивостей особистості учня, спрямований на якісну зміну структури особистості, що формується [1].

У найширшому контексті розвивальне освітнє середовище – це соціокультурний простір, у межах якого з різним ступенем організованості здійснюється процес розвитку особистості. Як свідчать результати аналізу наукової літератури, для того, аби освітній простір став розвивальним середовищем, воно має набути таких властивостей:

– гнучкості, що передбачає здатність освітніх структур до швидкої перебудови відповідно до потреб особистості, навколишньої дійсності, суспільства;

– неперервності, що виражається через взаємодію та наступність у діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу;

– інтегрованості, що забезпечує розв'язання виховних завдань за допомогою посилення взаємодії компонентів, які входять у його структуру;

– відкритості, що реалізується через широку участь усіх суб'єктів освіти в управлінні, демократизацію форм навчання, виховання та взаємодії [2].

Крім того, основною метою створення розвивального освітнього середовища в сучасній початковій школі є надання якісних освітніх послуг учням на етапі початкового навчання, своєчасне виявлення обдарованості, розвиток їхніх здібностей і саморозвиток.

Узагальнення різноманітних підходів до визначення поняття дозволяє зробити висновок, що розвивальне освітнє середовище початкової школи – сукупність духовно-матеріальних умов функціонування закладу освіти, що забезпечують саморозвиток вільної та активної особистості, реалізацію творчого потенціалу дитини.

Розвиток особистості школяра ґрунтується на багатоканальній взаємодії всіх цих компонентів як суб'єктів освітнього середовища. Навіть поверхневий погляд на освітнє середовище переконає, що воно є неоднорідним і складним явищем соціального життя, яке має різні ознаки – суттєві й другорядні.

Ми переконані, що провідна роль у створенні розвивального освітнього середовища належить педагогові, від його готовності до такої діяльності залежить ефективність освітнього середовища як фактора розвитку особистості школяра.

Встановлено, що розвивальне освітнє середовище разом зі зміною соціального оточення теж динамічно трансформується, тому педагоги спроможні змінювати його адекватно до нових вимог лише за умови власного професійного зростання.

Адаптацію та соціалізацію в розвивальному освітньому середовищі школи розглядаємо не лише в контексті входження чи «звикання» індивіда до певних умов життя, розпорядку дня, учнів класу і вчителів, а й, не меншою мірою, до змісту навчальної діяльності, стилю викладання, форм і методів виховання, характеру педагогічного спілкування тощо. У момент приходу до школи в учня в його взаємодії з новим освітнім середовищем порушується динамічна рівновага; власне зміна середовища потребує опанування наявних моральних норм поведінки, традицій, стимулює до активізації комунікативної діяльності. Внаслідок успішної адаптації дитини до умов початкової школи, коли все нове для неї стає звичним явищем, система засвоєних знань, умінь, навичок поведінки, звичок закріплюється в так званому вищому рівні соціалізації, що уможливорює його вільне функціонування в наявному середовищі. Саме процеси адаптації та соціалізації є основою успішного розвитку молодшого школяра в процесі навчання та виховання [5, с. 161].

Водночас у формуванні розвивального освітнього середовища початкової школи, здатного забезпечити ефективну адаптацію та соціалізацію кожного учасника освітнього процесу, важливо враховувати дані сучасних наукових досліджень про те, що процес шкільної адаптації першокласників зазвичай триває від одного до двох місяців, однак у деяких учнів повноцінної адаптації на першому році навчання в школі може й не відбутися [3, с. 232]. У дезадаптованих учнів зростає психоемоційна напруга, тривожність, збільшується кількість невротичних станів, що призводить до психологічного дискомфорту, соціального песимізму, а отже, й до порушення взаємин у системах: «вчитель – учень», «вчитель – клас», «особистість – суспільство».

На основі аналізу науково-педагогічних праць із досліджуваної проблеми (О. Будник, В. Левін, В. Мелешко, О. Савченко, О. Шапран, Ю. Шапран та інші) з урахуванням системного підходу виокремлюємо такі складники сучасного розвивального освітнього середовища початкової школи:

– інформаційний (наявність сучасного нормативного, навчального й організаційно-технологічного супроводу процесу формування освітнього розвивального середовища початкової школи);

– психологічний (урахування індивідуальних психологічних особливостей розвитку учня в освітньому процесі, орієнтування на духовно-моральні цінності в поведінці й діяльності, формування

адекватного сприймання мережевого середовища, комунікативної культури учасників педагогічного процесу тощо);

- предметно-просторовий (урахування елементів предметно-розвивального дизайну в інтер'єрі початкової ланки школи, організація просторової структури середовища, що містить його гетерогенність і складність, взаємопов'язаність різних функціональних зон, мобільність і керованість середовища як засобу навчально-розвивальної комунікації вчителя, учнів та їхніх батьків; наявність сучасних мультимедійних засобів, аудіо-, відеопродукції освітньо-розвивального спрямування);

- культурно-освітній – педагогічна компетентність учасників освітнього процесу початкової школи, що охоплює зміст, форми, методи, інноваційні технології щодо реалізації завдань розвитку й саморозвитку молодшої особистості на засадах соціокультури; орієнтування на соціальне замовлення, регіональні потреби, культурний потенціал краю [5, с. 167–168].

Педагогічно доцільною умовою створення освітнього середовища, що сприяє самореалізації кожного учня, визнано встановлення закладами освіти соціально-педагогічного партнерства з усіма зацікавленими у вихованні молоді фізичними та юридичними особами. Соціально-педагогічне партнерство розглядається як окрема форма соціальної взаємодії закладу освіти з фізичними або юридичними особами й розгортається на засадах визначальної ролі закладу освіти в реалізації його особистісно-розвивальних функцій. Таке партнерство відбувається на рівні сім'ї (створення заохочуваної духовної та морально-психологічної атмосфери; інтеграція зусиль сім'ї та школи; опанування необхідним обсягом психолого-педагогічних знань, умінь і навичок щодо вивчення), на рівні діяльності педагога (стимулювання інтелектуального й творчого пошуку, вміння бачити проблеми й шляхи їх розв'язання; пріоритет відносин співробітництва, співтворчості; модернізація форм, методів навчання та виховання), на рівні діяльності адміністрації закладів освіти (підбір педагогічних кадрів відповідного рівня, здатних сприяти творчій праці учнів, вивчення їхньої педагогічної майстерності; забезпечення умов для самостійної діяльності педагогів, підвищення їхнього загальнокультурного й професійного рівня тощо).

Для сприяння самореалізації кожного учня треба розуміти, що кожен учень – це унікальна й неповторна індивідуальність. Тому пріоритет вільного розвитку особи є базовим принципом побудови освітнього середовища школи, головна мета якої – зрозуміти кожну особистість і виявити до неї повагу.

Тому завдання педагогів полягає й у створенні атмосфери турботи й підтримки учнів, яка спри-

яла б розвитку їхніх можливостей, задовольняла їхні інтелектуальні, емоційні й соціальні потреби.

Для того, щоб освітнє середовище сприяло самореалізації учня початкової школи, робота повинна бути спрямована на те, щоб кожен учень міг:

- розвинути здібності критичного мислення та незалежного висловлювання;

- поповнити знання у сферах, які цікаві учневі й розкривають перед ним нові горизонти пізнання;

- розвивати спроможність приймати самостійні рішення;

- опановувати необхідні навички з базових і профільних предметів;

- розвивати свій емоційний інтелект;

- отримати необхідну індивідуальну педагогічну підтримку;

- розвинути самосвідомість як самостійної особистості та як члена колективу;

- зберегти й зміцнити моральне, фізичне й психічне здоров'я;

- сприяти взаємоузгодженню зовнішніх потреб і внутрішніх мотивів до саморозвитку й самореалізації всіх учасників освітнього процесу [2, с. 112–123].

Робота з учнями будується на використанні у викладанні нових підходів, які переносять акцент не на накопичення знань, а на формування технологій розумової праці учнів. Співпраця учителя та учнів, партнерство на уроці, спільний процес пізнання та відкриттів, постійне створення ситуації успіху – ось складові самореалізації учня в освітньому середовищі. Треба прагнути, щоб дитина чи підліток не тільки володіли сумою знань зі шкільних предметів, але й усім досвідом демократичних відносин у суспільстві, навичками управління собою, своїм життям у колективі, вміти брати відповідальність за свою діяльність. Для цього вектор діяльності повертати на виховання готовності кожного учня до розв'язання власних задач визначення свого місця в житті, успішного розвитку й реалізації своїх нахилів і інтересів.

Серед негативного впливу інформації на сучасне освітнє середовище науковці виокремлюють: відсутність належних механізмів контролю якості інформації, доступної через сучасні телекомунікаційні технології, що породжує проникнення в освітній простір великого обсягу неперевіреної інформації; неконтрольоване проникнення інформації сумнівного, агресивного змісту, яка може сприяти виникненню насильства, булінгу, кібербулінгу тощо.

Таким чином, безпечне освітнє середовище початкової школи – це стан освітнього середовища, в якому наявні безпечні умови навчання та праці, комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному добробуту учнів

початкової школи, педагогів і батьків, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника освітнього процесу.

Як переконують науковці, на безпечність освітнього середовища початкової школи впливає насамперед якість міжособистісних відносин – позитивні фактори (довіра, доброзичливість, схвалення, толерантність); негативні фактори (агресивність, конфліктність, ворожість та інші). Крім того, захищеність в освітньому середовищі – оцінка відсутності насильства у всіх його видах, формах для всіх учасників освітнього простору, що відбивається в оцінці емоцій, почуттів і панівних переживань у процесі взаємодії дорослих і дітей в освітньому середовищі закладу. Задоволеність освітнім середовищем початкової школи – задоволення базових потреб дитини, що виражається в допомозі й підтримці; збереженні й підвищенні її самооцінки; пізнанні й діяльності; розвитку здібностей і можливостей тощо [3].

Висновки і пропозиції. Отже, можемо стверджувати, що розвивальне освітнє середовище учня початкової школи є домінантним чинником у формуванні успішної особистості в умовах Нової української школи. Усвідомлення багатоаспектності, розуміння специфіки створення такого середовища необхідне для вибору найефективніших

шляхів його існування через досягнення поставлених цілей і завдань освіти.

Список використаної літератури:

1. Буряк В.К. Методологічні основи розвивального навчання. *Рідна школа*. 2009. № 5/6. С. 3–7.
2. Гонтаровська Н.Б. Теоретичні і методичні засади створення освітнього середовища як фактору розвитку особистості школяра : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.07. Київ, 2012. 474 с.
3. Макара Л.М. Сутність освітнього середовища в педагогічному процесі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. Київ, 2013. Вип. 30 (83). С. 229–236.
4. Савченко О.Я. Навчально-виховне середовище сучасної школи: діалог з В.О. Сухомлинським. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*. Вип.8. Ч. 1 : Педагогічні науки. Миколаїв, 2005. С. 4–9.
5. Смолюк С.В. Організаційно-педагогічні умови становлення розвивального освітнього середовища в системі початкової освіти України (кінець ХХ–початок ХХІ ст.) : автореф дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луцьк, 2017. 18 с.
6. Цимбалару А.Д. Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 1. С. 41–50.
7. Шендрик И.Г. Образовательное пространство субъекта и его проектирование. Москва : АПКИПРО, 2003. 156 с.

Kudla M. Developmental educational environment in primary school as a factor in becoming a successful personality

The article arises the problem of primary school developmental educational environment. The purpose of the article is to analyze the educational environment in primary school as a factor in becoming a successful personality.

The essence of key definitions of the study (educational space, educational environment, developmental learning, developmental educational environment) is specified on the basis of the analysis of psychological and pedagogical literature.

Characteristics of the developmental educational environment (flexibility, continuity, integration, openness) are characterized in the article, the components of the modern developmental educational environment of primary school (informational, psychological, subject-spatial and cultural-educational) are emphasized and attention is paid to positive (trust, kindness, approval, tolerance) and negative (aggressiveness, conflict, hostility, etc.) factors in creating a safe primary school environment.

The leading role in creating developmental educational environment belongs to the teacher, from his / her willingness to such activity depends on the effectiveness of the educational environment as a factor in the development of the student's personality.

Generalization of various approaches to the definition of the concept leads to the conclusion that the developmental educational environment of primary school is a set of spiritual and material conditions of functioning of the educational institution, providing self-development of a free and active personality, the realization of creative child potential.

It is established that the developmental educational environment, along with changing of social environment, is dynamically transformed, so educators are able to change it adequately to new requirements only under the conditions of their own professional growth.

Adaptation and socialization in the developmental educational environment of primary school are considered not only in the context of the individual's entry into certain living conditions, daily routine, pupils and teachers, but also to the content of educational activity, teaching style, forms and methods of education, nature of pedagogical communication, etc.

Key words: educational space, educational space in school, primary school, educational environment, developmental educational environment of primary school, components of modern developmental educational environment of primary school.